

UOT 376 (072)

L.Z.Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəzdində

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

Cbadpk@mail.ru

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYANIN TƏŞKİLİ YOLLARI

Açar sözlər: inteqrasiya, fəndaxili, fənlərarası, kurikulum, bilik, bacarıqlar, məzmun xətti.

Bütün elm sahələrində, o cümlədən coğrafiyanın tədrisində də inteqrasiya önəmli yer tutmuşdur. Müasir fənn kurikulumlarının əsas prinsiplərindən biri olan inteqrasiyanın tətbiqi fənnin tədrisi zamanı təhsilalanlarda nbir çox bilik və bacarıqların sintez olunmasına səbəb olur. İnteqrasiya təlim prosesini təkmilləşdirir, fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığı dərinləşdirməyə kömək edir.

Л.З.Алыева

СПОСОБЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИНТЕГРАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ

Ключевые слова: интеграция, внутрипредметная, межпредметная, знание, умение, учебная программа, строка содержимого

Интеграция играет важную роль во всех областях науки, включая преподавание географии. Применение интеграции, которая является одним из основных принципов современных учебных программ по предметам, приводит к синтезу многих знаний и навыков при преподавании данного предмета. Интеграция улучшает процесс обучения, помогает углубить взаимодействие и взаимозависимость между предметами.

L.Z.Aliyeva

WAYS OF ORGANIZING INTEGRATION IN THE TEACHING OF GEOGRAPHY

Keywords: integration, intrasubject, intersubject, curriculum, knowledge, ability, content line

Integration has played an important role in all fields of science, including the teaching of geography. The application of integration, which is one of the main principles of modern subject curricula, leads to the synthesis of many knowledge and skills in the teaching of the subject. Integration improves the learning process, helps to deepen the interaction and interdependence between subjects.

Müasir fənn kurikulumunun əsas prinsiplərindən biri inteqrativlikdir. Yəni təlimin məzmun komponentlərinin bir biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir. Dünyanın təhsil məkanında daha geniş istifadə edilən təhsildə inteqrasiya anlayışı ilkin olaraq onun semantikasını düşünməyi tələb edir. Xüsusən cəmiyyət hadisəsi kimi inteqrasiya onun inkişaf istiqamətində dəyişikliklərini tənzimləməklə müasirliyi təmin edir. Bu anlayışın mahiyyətinə varmaq üçün, ilk növbədə, onun mənasını bilmək əhəmiyyət daşıyır. İnteqrasiya- latın dilində "**integer**" - "**bütöv**", "**bütövləşmə**" deməkdir, əslində sözün etimologiyası inteqrasiyanın siyasi proses kimi məzmun və missiyasını daha aydın ifadə edir. "İnteger" sözündən yaranan "**integratio**" sözü də latın dilində "**bərpa**", "**tamamlanan**" mənasını verir.

İnteqrasiya termini XX əsrin sonundan daha fəal istifadə olunmağa başlasa da onun ifadə etdiyi mahiyyət və məzmun həyat yarandığı gündən mövcud olmuş, onun varlığını təşkil etmişdir. İnteqrasiya problemi məşhur pedaqoqların: Y.A.Komenski, İ.F.Herbert, K.D.Uşinski və başqalarının pedaqoji fikirlərində öz əksini tapmışdır. Onlar təhsilin məzmununda inteqrasiyanı ehtiyac kimi görürdülər. Onlar dünyanın vahid obrazını tədris prosesində əks etdirmək, tədqiqat obyektləri və hadisələri zəncir kimi birləşdirmək və bunları şəxsiyyətin harmonik inkişafında zərurət hesab edirdilər. Y.A.Komenski müxtəlif biliklərin ümumi bir kökdən tədrisən inkişaf edərək və biliklərin ardıcılıqla fasiləsiz əlaqədə təqdim edilməsini vurğulayırdı. Pedaqoji prosesdə inteqrasiyanın vacibliyini ilk dəfə vurğulayan İ.F.Herbert olmuşdur. Herbert bir-biri ilə əlaqəsi olmayan fənlərə daxil olan mövzuların birləşdirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Müasir zamanda inteqrasiya qlobal dünyanın təhsil aləmində aparıcı yer tutur. Təlim prosesində motivasiyanın yaradılması, sinifdə fəallığın artırılması, məzmunun hərtərəfli aşılması və şagirdlərdə müasir dünyagörüşün formalaşdırılmasında inteqrasiyanın rolu danılmazdır. İnteqrasiya həm də məktəbdaxili və məktəbdənkənar təlimlərin tətbiqi arasındakı fərqlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. İnteqrasiya – müəyyən təhsil sistemi çərçivəsində şagirdlərin təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazını formalaşdırmaq, onları inkişafa və özünüinkişafa istiqamətləndirmək məqsədi ilə təlimin bütün məzmun komponentləri arasında struktur əlaqələri qurmaq və onları sistemləşdirməkdir. Müasir dövrdə bu məsələyə düzgün yanaşan təhsil işçiləri kurikulumların inteqrasiyasını XXI əsrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində daha düzgün yol hesab edirlər.

Fənlər üzrə təhsil proqramlarında (kurikulumlarda) inteqrasiya fənnin təlim məzmununun əsas komponentlərindən biri kimi hazırlanmışdır. Aydın ki, hər hansı bir fənnin tədrisində nəzərdə tutulan məzmunun ətraflı mənimsədilməsində, qazanılan nəzəri biliklərin praktik olaraq həyata tətbiq edilməsində və təhsilənlərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasında

inteqrasiyanın rolu inkar olunmazdır. İnteqrasiyanın təmin edilməsi təlimdə bir sıra nailiyyətlərin əldə olunması ilə nəticələnə bilər. Bunlara aşağıdakıları misal gətirə bilərik.

- Bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən daha asan mənimsənilməsi
- Dərslərin maraqlı və məzmunlu qurulması
- Şagirdlərdə tədqiqatçılıq meyillərinin yaranması
- Fənlərarası və fəndaxili münasibətlərin bütöv bir prosesə çevrilməsi.

Tədrisdə inteqrasiya dedikdə, təlim prosesində şagirdlərin təfəkküründə ətraf aləmin tam və vahid obrazını formalaşdırmaq üçün təlimin məzmun komponentlərinin struktur əlaqələr əsasında sistemləşdirilməsi başa düşülür. Müasir coğrafiya fənni proqramlarında inteqrasiya əsas tələblərdən biri kimi nəzərə alınmışdır. Coğrafiya dərsləri çox asanlıqla digər fənlərlə inteqrasiya oluna bilər. Bu da tədrisdə fənlərarası prinsipin yerinə yetirilməsi ilə nəticələnir. İnteqrativ dərslər bir neçə tələblərə malikdir. Onlar aşağıdakılardır:

1. İnteqrativ dərslərin mövzusu tədris kurslarının ümumiləşdiricisi roluna malik olmalıdır.

2. İnteqrasiyanın əsas prinsipi dərslərin tədris tərbiyəvi tapşırığına əsasən formalaşdırılmasıdır.

3. İnteqrativ dərslərin quruluşu fənlər arasında əlaqələndirici tapşırığa malik olmalıdır.

4. İnteqrativ dərslərdə yeni fəal təlim metodlarını tətbiq etmək, bilikləri sistemləşdirmək və ümumiləşdirmək məqsədi ilə şagirdlərdə yaradıcılıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək tələb olunur.

5. İnteqrativ dərslər bir neçə tədris fənni üzrə didaktik vəsaitlərdən kompleks istifadə etməyin metodikasını təmin etməlidir.

6. İnteqrativ dərsləri qeyri-ənənəvi metodlarla tədris etmək məqsədəuyğundur. Məsələn, kompleks ekskursiya dərsi, konfrans, seminar, səyahət dərsi və s.

7. İnteqrativ dərslərin aparılması üçün fənn müəllimləri əməkdaşlıq etməlidir.

8. İnteqrativ dərslərin nəticələrini yoxlamaq üçün xüsusi diaqnostik vasitələrin (mətn, yoxlama yazı işi, çalışma və s.) köməyindən istifadə olunmalıdır.

Təlim zamanı inteqrasiyanı təşkil etmək müəllimdən böyük peşəkarlıq tələb edir. Tədris olunan fənnin məzmunundan asılı olmayaraq müəllim təhsil sahəsində hazırda qəbul olunan dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən olan inteqrasiyanı rəhbər tutaraq təlim fəaliyyətini planlaşdırmalıdır. Bu prosesin yerinə yetirilməsi müəllimdən pedaqoji ustalıq, fərdi yaradıcılıq və özünəməxsus təhsil mədəniyyəti tələb edir. Bu zaman müəllimin qarşısında bir neçə vəzifələr durur.

- a) Dərs mövzusunda fənlərarası əlaqənin mövcudluğunu dərk etməlidir.

b) Bilik və bacarıqların ümumi fənlərə aid olduğunu bilməlidir.

c) Müəyyən bilik və bacarıqdan digərinə keçidi qeyri-ənənəvi yollarla təmin etməlidir.

d) İnteqrasiya nəticəsində bilik və bacarıqları ümumiləşdirməyi bacarmalıdır.

e) Yeni integrativ bilikləri möhkəmləndirməlidir (yeni tapşırıqların həllinə əsasən).

Bütün fənlərin tədrisində olduğu kimi coğrafiyanın tədrisində də inteqrasiyanın fəndaxili, fənləarası və fənlərüstü növlərindən istifadə etməklə istənilən nəticəni əldə etmək olur.

Coğrafiya fənn kurikulumunda **fəndaxili** inteqrasiyanın həm üfüqi, həm də şaquli növlərinin tətbiqi fənn daxilindəki faktların sistemləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Üfüqi inteqrasiya – fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə, məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir. Məs.: X sinifdə [5.s136] “**Kiçik Qafqaz vilayəti**” mövzusunun tədrisi zamanı “**2.1.7. Coğrafi təbəqənin qanunauyğunluqlarını izah edir**” və “**2.1.8 Coğrafi təbəqənin sxemini qurur**” alt standartlarının reallaşdırılması zamanı həmin sinifdə “**2.1.1. Yer qabığında dəyişikliklərə dair proqnozlar verir**” alt standartı ilə inteqrasiya təşkil olunarsa təhsilçilərdə bir çox bilik və məlumatların sistemləşdirilməsini müşahidə edərik. Bu isə yeni bacarıqların təzahürü ilə nəticələnə bilər. Bu zaman Kiçik Qafqaz təbii vilayətinin fiziki coğrafi xüsusiyyətlərini təhlil edərkən geoloji quruluşun bu xüsusiyyətlərin formalaşmasında rolunu asanlıqla əlaqələndirmək və müəyyən coğrafi məlumatların toplanaraq təhli etmək bacarıqlarının formalaşmasını təhsilçilərdə aydın müşahidə etmiş olarıq. Ənənəvi təlim zamanı coğrafiyanın tədrisində fəndaxili inteqrasiyanı bu cür yeni bilik və bacarıqların kompleks tətbiqi ilə həyata keçirmək bir qədər çətin başa gəlirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri məzmun xətlərinin siniflər üzrə dəyişməsi fənn proqramlarının tərtibi zamanı mövzuların ardıcılığında müəyyən qanunauyğunluğun olmaması idi. Digər bir nümunə. Məs: IX sinif [6.s196] “**Azərbaycanın iqtisadi inkişafı**” mövzusu tədris olunarkən cəmiyyət məzmun xəttindən “**3.2.3. Təsərrüfat sahələrinin səciyyəsinə verir**” alt standartının reallaşması zamanı həmin sinifdə təbiət məzmun xəttindən “**2.1.3. Atmosferdə baş verən hadisə və proseslərin iqtisadi həyata təsirini təhlil edir**” və məkan məzmun xəttindən “**1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətini izah edir**” alt standartları ilə inteqrasiya edilərkən eyni zəmnədə təhsilçilərdə bir neçə məzmun xətti arasında əlaqələndirmə, bundan başqa koqnitiv, affektiv, həmçinin də psixomotor bacarıqlarının bir təlim zamanı tətbiq etmək imkanlarının yaradılması mümkün olur.

Şaquli inteqrasiya - sinifdən-sinfə tədrisən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir. Bu zaman həmçinin müxtəlif məzmun xətləri və məzmun standartlarını əlaqələndirmək və vərđişləri mükəmməlləşdirmək kimi nailiyyətlərin ortaya çıxmasını müşahidə etmək olar. Məs:VIII sinif [7.s132] **“Ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə təsnifatı”** mövzusunda cəmiyyət məzmun xərtindən **“3.2.1.Ölkələri tipoloji xüsusiyyətləri xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir”** alt standartının reallaşdırılması zamanı VII sinif eyni məzmun xərtindən **“3.2.2.Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır”** alt standartlarını inteqrasiya edərkən təhsilanların müxtəlif siniflərdə mənimsədikləri bilik və bacarıqların sintez olunması vərđişlərini təkmilləşdirməyə nail olmaq mümkün olar. Burada təhsilanlar həm ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırmaq, həm də VII sinifdə əldə etdikləri xəritə üzərində işləmək bacarıqlarını yeni biliklər üzərində möhkəmləndirəcəklər.

Fənlərarası inteqrasiya – iki və daha artıq fənnin əhatə etdiyi ortaq anlayış, bilik, bacarıq və prinsiplərin sintezidir. Bu inteqrasiya bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa bir fənnin öyrədilməsi zamanı ifadəsini nəzərdə tutur. Müxtəlif fənlərə aid oxşar və bir-birini tamamlayan mövzular elə planlaşdırılır və iş elə təşkil olunur ki, müəyyən bir çərçivə yaranır, yəni onlar eyni vaxtda tədris olunur.

Coğrafiya fənn kurikulumunda bütün hissələrin arasında inteqrativliyin gözlənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Coğrafiya fənni üzrə indiki təhsil proqramında (kurikulumda) 3 məzmun xətti müəyyən edilmişdir: məkan, təbiət və cəmiyyət. Məzmun xətləri bir-biri ilə inteqrativ şəkildə tədris olunur. Bu da təlim nəticələrinin reallaşdırılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün ən əlverişli yollardan biridir.

Coğrafiyanın bizi əhatə edən maddi aləmi bütöv bir varlıq kimi öyrəndiyini və bu maddi aləmdə bütün hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqə şəklində baş verdiyini qəbul etsək coğrafiyanın tədrisində fənlərarası inteqrasiyanın təlim prosesini təkmilləşdirməyin əlverişli yolu olduğunu müşahidə edirik. Hər hansı bir prosesin müxtəlif elmlər tərəfindən tədqiqi onların daha dərinədən öyrənilməsinə səbəb olur. Nəticədə bu elmlər arasında sıx əməkdaşlıq yaranır.

Fənlərarası inteqrasiyasının iki yolu var.

1. Fənlərin əlaqələndirərək inteqrasiyası

1.1 İki fənnin uyğunlaşdırılması - bu inteqrasiya iki fənn arasında o zaman həyata keçirilir ki, uyğun mövzular eyni zamanda tədris olunsun. Buraya **“Küləklər”** mövzusunun tədrisi ilə fizika fənnindən **“Təzyiq”** mövzusunun eyni zamanda tədris olunmasını misal gətirə bilərik ki, təhsilanlar küləklərin yaranmasında yer kürəsində atmosfer təzyiqinin müxtəlifliyi səbəbini anlaya bilsin və bu iki fənnin inteqrasiyası planlaşdırılmış şəkildə həyata keçsin. Digər

bir misal gətirmək olar. “**Təbii zonlar**” mövzusunun tədrisi ilə biologiyadan “**Canlılar və ətraf mühit**” mövzularının tədrisinin eyni vaxta təsadüf etməsi təhsilalanlarda hər bir canlının öz bioloji xüsusiyyətlərinə uyğun təbii mühitdə mövcud olması səbəbini izah edə bilsin. Bu yolla inteqrasiyanı coğrafiya ilə riyaziyyat, tarix və digər fənlər arasında da həyat keçirmək olar.

1.2 Bacarıqların inteqrasiyası: koqnitiv, affektiv, psixomotor bacarıqların müxtəlif fənlərin inteqrasiyası zamanı eyni vaxtda həyata keçirilməsidir. Buna misal olaraq “**Kartoqrafik proyeksiyalar**” mövzusunun tədrisi zamanı xəritələrin tərtib olunma qaydalarının izahı və həndəsi fiqurların hazırlanması bacarıqlarının inteqrasiyasını misal göstərmək olar.

1.3 Sərbəst inteqrasiya - Hər hansı bir mövzusunun tədrisi zamanı gözlənilmədən başqa fənnin mövzusunə keçid alınır. Məs: “Azərbaycanın relyefi” mövzusunun tədrisi zamanı müəllim Azərbaycanın təbiətini əks etdirən şeir danışmağı təklif edir.

2. Fənlərin birləşdirərək inteqrasiyası

2.1 Mövzuya əsaslanaraq: Bu zaman mövzu müəyyənləşir və müxtəlif fənlərin məzmunundan çıxış edərək istifadə edilir. Məs: “**Atmosfer yağıntıları**” mövzusunə fizika, riyaziyyat və coğrafiya fənlərinin məzmunundan yanaşma mövzusunun daha dərinədən mənimsənilməsi ilə nəticələnmə bilər.

2.2 Layihələrə əsaslanaraq: Təhsilalanlara təqdim edilən layihələr digər fənlərlə bağlı bilik və bacarıqları da əhatə edir.

Fənlərüstü inteqrasiya - inteqrasiyanın ən yüksək səviyyəsi olmaqla özündə təlimin əhatə etsiyi əsas və əlavə məzmun komponentlərinin sintezini ehtiva edir. Yəni bu inteqrasiya ilə təhsilalanların məktəbdə öyrəndikləri məzmunla məktəbdən kənarında aldıkları məzmun sintez edilir. Məs: təlim zamanı əldə edilən bilik və bacarıqlar təhsilalanların həyatı bacarıqları və vərdişləri ilə əlaqələndirilir.

Yuxarıda deyilənlərin həyata keçirilməsində, yəni təlimin səmərəli keçirilməsində müəllimin hazırlığı başlıca yer tutur. O, ardıcıl olaraq didaktik prinsipləri (şüurluluq, elmilik, sistematiklik, formal əyanilik, fərdi yanaşma və s.) daima diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Aydın ki, fəal təlim prosesində müəllim dərstdə əlverişli psixoloji mühit, emosional vəziyyət yaratmalıdır. Yalnız belə prosesdə fənlərarası əlaqələr öz müsbət nəticəsini verə bilər. Bu çox vacib məsələdir. Çünki, indi təlim-tədris prosesində qarşıya yeni baxış, yeni müasir yanaşma tələbləri qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Alxasov O.K.* Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil 2013, 368 s.
2. Coğrafiya fənn kurikulumu (VI-XI siniflər). Bakı, Təhsil 2012.

3. Ümumtəhsil məktəblərinin X sinif üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik. Bakı: Bakı Nəşr, 2017, 208 s.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinif üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik. Bakı: Bakı Nəşr, 2016.204 s.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin VII sinif üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik. Bakı: Bakı Nəşr, 2016, 144s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinif üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik. Bakı: Çəşioğlu 2019, 192s.
7. *Seyfullayeva N.S.* Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəblər üçün dərslik Bakı: “ENK” 2011.425s.
8. *Veysova Z.* Fəal interaktiv təlim. (müəllimlər üçün vəsait.) Bakı: UNİCEF 2007, 150s.

Redaksiyaya daxil olub 05.08.2020